

Repressió política i supervivència del magisteri valencià

MARÍA CARMEN AGULLÓ DÍAZ
JUAN MANUEL FERNÁNDEZ-SORIA

La darrera finalitat del cop militar contra la República va ser subvertir-ne l'ordre social i polític. Aquest objectiu va requerir, a més de la victòria en la lluita armada, el control de la societat, per a la dominació de la qual els revoltats contra el govern empenen el càstig i la intimidació, el dany físic i la violència simbòlica o psicològica. El magisteri valencià, com el conjunt del magisteri espanyol, va patir la repressió política exercida pels aparells del poder i de l'Estat franquista. Liquidació física, privació de llibertat, desterrament, exili exterior i interior, repressió laboral, familiar i cultural... són punicions pròpies de la violència política que, amb clara intencionalitat política,¹ s'imposen al magisteri.

EL MAGISTERI, OBJECTIU DE LA REPRESSIÓ POLÍTICA

El magisteri va ser un dels col·lectius que va patir el terror amb més severitat; tant, que a aquest se li poden aplicar els tres terribles adjectius —tres destinacions terribles de la violència franquista— que, en expressió del llavors membre de la FUE, José Ricardo Morales, van patir molts dels compromesos amb la República: enterrats, bandejats, aterrits.² I si alguns, com ara es veurà, van ser enterrats, altres van unir en el seu penós camí pel franquisme dues d'aquestes desventures, la de bandejats i la d'aterrits.

1. Aquests són els trets que atribueix Harmut Heine al concepte «violència política» durant el franquisme. HEINE, H., «Tipología y características de la represión y violencia políticas durante el período 1939-1961», a TUSELL, J.; ALTED, A. i MATEOS, A. (coords.), *La oposición al régimen de Franco. Estado de la cuestión y metodología de la investigación*, Madrid, UNED, 1990, t. I, vol. 2, p. 309.

2. MORALES, J. R., «El delito de pensar. Una razón de destierro», a MANCEBO, M. F.; BALDÓ, M. i ALONSO, C. (edit.), *L'exili cultural de 1939*, València, Universitat de València i Biblioteca Valenciana, 2001, t. II, p. 613-614.

Què va fer del magisteri objectiu preferent de la violència política del franquisme? En un altre lloc assenyalàvem com a causa o motiu —no com a raó— la triple identitat que uneix el magisteri: ser republicans, intel·lectuals i mestres,³ triple identitat que afecta la ideologia, la cultura i la pedagogia. La seva identitat de republicans els condemna per afins als postulats defensats per la República. La seva adhesió els situa en el col·lectiu de l'enemic, i se'ls castiga per la seva pertinença a ell, no per la seva identitat personal. Com afirma Javier Rodrigo, al contrari, no se l'elimina per una acció individual concreta, sinó per la seva vinculació a una identitat col·lectiva que es té per enemiga.⁴ A la mentalitat dels que van donar suport al cop militar, la identitat de republicà porta adherit l'estereotip d'antipatriota, estrangeritzant i antiespanyol. El republicà ja no era només el combatent militar contra el qual es lluita al front de batalla, sinó l'enemic absolut al qual es persegueix també a la rereguarda. Per primera vegada a la història d'Espanya, una guerra civil estenia la violència i la repressió més enllà del conflicte bèl·lic, entre altres raons, perquè la repressió formava part de l'estratègia d'instauració, construcció i consolidació d'un règim nou. I els mestres, assenyalats i condemnats per la seva identitat de republicans, són al centre d'aquesta maniobra. I les mestres, a aquesta identitat de republicanes van afegir la singularitat nova de ciutadanes, condició que fins aleshores va ser un privilegi masculí. Amb la República les mestres, amb formació cultural, es van implicar de manera activa a l'espai polític defensant la llei del divorci, el laïcisme, el dret a una maternitat desitjada i a unes relacions afectives lliures, participant en manifestacions, mítings i campanyes electorals, impartint conferències i difonent les idees en escrits de premsa. Conseqüents amb les pràctiques democràtiques van ocupar, de manera minoritària però progressiva, diferents llocs de l'administració pública. Van ser regidores, alcaldesses, diputades a Corts,⁵ i pioneres en el càrrec de governadora civil.

Mestres que també van ser reconeguts i represaliats per la seva identitat com a intel·lectuals. Com a tals no formen part dels dirigits, cap als quals, per ignorants, podria cabre alguna pietat, sinó del grup director dels periodistes, catedràtics, publicistes...; per a aquests, configuradors d'opinió, dinamitzadors culturals i avivadors de consciències, en tant que *irredimibles* només era possible l'*eliminació*

3. FERNÁNDEZ-SORIA, J. M., «La destrucción de la modernidad republicana. (Sin)razones del exilio pedagógico español», *Historia y Memoria de la Educación*, núm. 9, 2019, p. 61-99.

4. RODRIGO, J., *Hasta la raíz. Violencia durante la guerra civil y la dictadura franquista*, Madrid, Alianza Editorial, 2008, p. 33-34.

5. A València van ser alcaldesses les mestres María Crespo Font a Fontanars dels Alforins i Adelaida de la Cruz Ramón Tormo, a Novetlé. I entre les primeres regidores de l'Ajuntament de València hi ha les mestres Guillermina Medrano (IR) i Ángeles Soriano (PSOE).

o, si se'ls estimés recuperables, l'*esterilització*.⁶ Per als qui van donar nom a la «República dels intel·lectuals» —que va donar fruits tan determinants com les reformes militar, agrària, i escolar— només hi cabia la *fulminació* que prometien les paraules de José Millán-Astray comentant l'actitud d'Unamuno al famós acte celebrat al Paraninfo de la Universitat de Salamanca el 12 d'octubre de 1936.⁷ Qualificats d'enverinadors de l'ànima popular, els intel·lectuals van ser considerats els causants de la Guerra Civil.⁸ El tercer tret d'aquesta identitat, el de mestres, va ser el que potser va intensificar més la repressió d'aquest col·lectiu docent. L'aposta de la República per l'educació i per fer arribar a tots els racons del país els seus principis, va fer de l'escola el puntal de la seva salvació.⁹ Els mestres van ser cridats a mantenir vius els llums d'una República que «ha de ser, en aquests moments, la República dels Mestres».¹⁰

En conseqüència, el magisteri seria assenyalat com a objectiu principal de la repressió franquista com a transmissor del que la República significava, un instrument per a deixar dir les consciències i difusor de les idees de progrés que no compartien els adversaris de la República; a tot això, les mestres van afegir a ulls del repressor una desraó més: la seva assumpció de la modernitat com a dones, que reivindiquen i practiquen una independència econòmica i afectiva, qüestionadores dels models de feminitat tradicionals, que encarnaven, sobretot en els àmbits rurals, la modernitat, així com la seva presència a l'espai públic reservat tradicionalment als homes. Això, unit a la influència en la seva formació de la Institució Lliure d'Ensenyament —assenyalada pel ministre d'Educació Nacional com a «una de les fortificacions que hem de bombardejar»¹¹ va convertir el magisteri en un dels pilars del règim republicà en què va actuar amb especial atenció la política repressiva del franquisme. Afusellaments, desterrament, exili, violència psicològica indiscriminada, són alguns dels efectes de la repressió política patida pel magisteri valencià, per la qual cosa, com hem indicat amb anterioritat, podem afirmar que van ser «enterrats, desterrats, aterrits».

6. Els entrecomillats pertanyen a BONMATÍ CODECIDO, F., «Los irredimibles antipatriotas de la murmuración», *ABC* (Sevilla), 24 d'agost de 1937, citat per SEVILLANO, F., *Rojos. La representación del enemigo en la Guerra Civil*, Madrid, Alianza, 2007, p. 30.

7. *La Gaceta Regional*, 19 d'octubre de 1936. Citat a RABATÉ, C.; RABATÉ, J. C., *En el torbellino. Unamuno en la Guerra Civil*, Madrid, Marcial Pons, 2018, p. 148.

8. EGUÍA RUIZ, C., *Los causantes de la tragedia hispana: un gran crimen de los intelectuales españoles*, Buenos Aires, Editorial Difusión, 1938.

9. LUZURIAGA, L., «Al servicio de la República: llamada al Magisterio», *Revista de Pedagogía*, núm. 111, 1931, p. 226.

10. *Revista de Pedagogía*, núm. 113, 1931, p. 329.

11. SAINZ RODRÍGUEZ, P., «Discurso del Excmo. Señor Ministro», *Curso de Orientaciones Nacionales de la Enseñanza Primaria*, Ministerio de Educación Nacional, Burgos, Hijos de Santiago Rodríguez, 1938, vol. I, p. 61-62.

COMPTE ENRERE: MESTRES AFUSELLATS I «SUBTERRATS»

La dictadura de Franco va ser l'única a Europa que va emergir d'una guerra civil i que va establir un Estat repressiu que va continuar perseguint els vençuts fins als últims moments de vida del dictador.¹² Un Estat que va centralitzar i monopolitzar la violència exercint-la de manera sistemàtica, organitzada, en el que es coneix com a «terror fred», administratiu, davant de la repressió «en calent» dels primers mesos de guerra, quan a les dues zones contendents es van produir execucions sense cap procediment legal. Els consells de guerra, els sumaríssims d'urgència, l'aplicació de la llei de responsabilitats polítiques o la de la repressió de la Maçoneria i el comunisme serien mesures de caràcter legislatiu utilitzades, juntament amb els processos de depuració per sancionar els vençuts.

Aquesta violència «des de dalt» es converteix en una autèntica pedagogia de la sang i del terror quan se li incorporen mecanismes repressius psicològics i físics, entre els quals destaquen els afusellaments i el posterior enterrament en fosses comunes, manifestacions del clar missatge de por i silenci, de paralització de les resistències que poguessin dur a terme els possibles enemics de la dictadura.¹³

És una repressió que es veu complementada per una «violència des de baix»¹⁴ que es propicia fomentant la delació entre la població. La mostra més significativa és la *Causa General informativa de los hechos delictivos y otros aspectos de la vida en la zona roja desde el 18 de julio de 1936 hasta la liberación*, elaborada mitjançant un sistema de denúncia legal que estimulava la delació i persecució de les persones,¹⁵ sense tenir conseqüències per al delator encara que l'acusació es demostrés falsa. Queda establerta, d'aquesta manera, una pedagogia del terror que es caracteritza per actuar de forma simultània d'una manera «lògica», eliminant les persones més destacades políticament i socialment, i d'una manera atzarosa, executant-ne d'altres sense significació política,¹⁶ i de la qual són clara mostra els vint mestres afusellats a terres valencianes.

Les seves penúries, igual que va passar amb tots els vençuts, van començar al moment de la seva detenció, que es va produir bé al seu propi domicili, bé quan es van presentar a l'autoritat franquista confiant en la declaració governamental que

12. CASANOVA, J., «Una dictadura de cuarenta años», a CASANOVA, J. (coord.); ESPINOSA, F.; MIR, C. i MORENO GÓMEZ, F., *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*, Barcelona, Crítica, 2002, p. 5.

13. RODRIGO, J., *Hasta la raíz... op. cit.*, p. 73.

14. CENARRO, Á., «Matar, vigilar y delatar: la quiebra de la sociedad civil durante la guerra y la posguerra en España (1936-1948)», *Historia Social*, Alzira, UNED, núm. 44, 2002, p. 65-86.

15. CASANOVA, J., «Una dictadura de cuarenta años», *op. cit.*, p. 30-31.

16. ESPINOSA, F., «Julio de 1936. Golpe militar y plan de exterminio», a CASANOVA, J. (coord.); ESPINOSA, F.; MIR, C. i MORENO GÓMEZ, F., *Morir, matar, sobrevivir, op. cit.*, p. 115-116.

cap persona que no tingués delictes de sang havia de ser reprimida; o quan van quedar atrapats al port d'Alacant en el seu intent d'embarcar cap a l'exili.

La majoria van ser conduïts a camps de detenció-concentració,¹⁷ espais d'empressonament provisionals, habilitats de manera que sense condicions higièniques, patint gana i set, esperaven que els identifiquessin per ser jutjats i condemnats, o alliberats. Recordem els de Porta-Celi (Serra-València), «España» a Dènia, i Albaterra i el «Campo de los Almendros» a Alacant.¹⁸ Detencions que es van dur a terme també en espais on començaven episodis de tortura i repressió com els que descriu el mestre Vicente Altbert quan escriu a la seva família: «Después de la paliza que me arrearón el lunes en la Torre, estoy bastante mejor [...] no me enviéis más pan, pues como he estado a leche tres días tengo bastante».¹⁹

Els seus judicis, sumaríssims d'urgència, són una mostra de la conculcació de drets humans, ja que estan fonamentats en el principi de culpabilitat i no en el de presumpció d'innocència. Van ser condemnats pel delictes d'«auxili a la rebel·lió», que comportava la pena capital, basant-se en la seva col·laboració amb els comitès municipals en els quals, encara que alguns sí que havien tingut un destacat compromís polític, altres només van exercir tasques administratives. Se'ls va acusar, sense proves, d'haver participat en delictes de sang, en confiscacions, en destrucció d'objectes i espais de culte, en delacions de persones de dretes que van conduir a assassinats... fets als quals, paradoxalment, s'havien oposat moltes vegades. Sentències justificades en ser els seus inductors i responsables morals a causa de la influència que, com a mestres, exercien a la població.

Les seves condemnes van ser, per tant, basades en motius de caràcter polític, sense concedir importància a les aportacions educatives. En alguns casos, però, sí que s'esmenta com a càrrec la seva assumpció i pràctica dels pressupostos de la política educativa republicana, sobretot el laïcisme, del qual s'acusa Arturo Martín, Germán Sanz, Vicente Moliner i Manuel Villa, que juntament amb José Pastor havien estat al capdavant d'escoles racionalistes. Renovadors pedagògics van ser Mariano Ripoll —que havia imprès, mitjançant les tècniques Freinet, la revista escolar *Alegría y Trabajo*, a l'escola de Benasc— i Vicente Talens, innovador mestre d'Educació Física a l'Institut-Escola. Preocupats per la formació integral trobem Francisco Gregorio, qui va fomentar la lectura i el teatre entre l'alumnat i els habitants de Tales; Víctor Huertas va participar de forma activa en la creació de cantines i colònies escolars, igual que Francisco Galindo, Luis Rovira i José M.

17. RODRIGO, J., *Cautivos: campos de concentración en la España franquista, 1936-1947*, Barcelona, Crítica, 2005.

18. AUB, M., *Campo de los Almendros*, València, PUV-Generalitat Valenciana, 2016.

19. ALTABERT CUEVAS, M., *Proceso a un maestro republicano*, València, PUV, 2004, p. 145-146. Vicente Altbert va estar al camp de concentració de Matagorda a Puerto Real (Cadis).

Morante, mentre que Vicente Altabert va tenir una destacada participació associativa, i va dinamitzar la Setmana Pedagògica d'Ontinyent.²⁰

Se'ls va condemnar a la pena de mort, sanció especialment indicada en el cas del Magisteri, en combinar l'aspecte punitiu amb el preventiu, convertint-se en amenaçadora i dissuasiva.

TAULA 1. *Mestres afusellats al País Valencià*

Nom i cognoms	Escola on exercia	Població	Data execució
Vicente Altabert Calatayud	Benissoda (Vall d'Albaida)	Paterna	8/3/1940
Juan Campos Galiana	Esplugues de Serra (Pallars Jussà)	Alacant	3/10/1940
Francisco Galindo Martín	Sogorb (Alt Palància)	Castelló	21/5/1940
Francisco Gregori Chulià	Tales (Plana Baixa)	Paterna	12/9/1940
Felipe Guarricaveitia Orero	el Villar (Serrans)	Paterna	25/11/1939
Víctor Huertas Martínez	Novelda (Vinalopó Mitjà)	Alacant	11/7/1939
Miguel Langa Mascarós	Bugarra (Serrans)	Paterna	1/5/1940
Arturo Martín Melián	Cedraman (Castell de Vilamalefa, Alt Milers)	Castelló	30/07/1940
Ricardo Martínez Fabregat	Oriola	Oriola?	17/11/1939
Vicente Moliner Nadal	Borriana (Plana Baixa)	Castelló	21/5/1940
Salvador Mollà García	Novetlè (la Costera)	Paterna	28/7/1939
José M. Morante Benlloch	Carcaixent (Ribera Alta)	Alzira	31/10/1939
José Pastor Bayarri	València	Paterna	25/5/1940
Antonio Pérez Picot	-----	Paterna	3/4/1939

20. AGULLÓ DÍAZ, M. C., «La nit més llarga», a FERRÚS, W., *Afusellats. Mestres i republicans*, València, Ed. Perifèric, 2021, p. 19-42.

Mariano Ripoll Inza	Benasc (Osca)	Alacant	7/3/1941
Luis Rovira Miralles	Mur (Comtat)	Alacant	12/7/1940
Germán Sanz Esteve	la Font de la Figuera (la Costera)	Paterna	6/4/1940
Vicente Talens Anglès	València	Paterna	28/6/1940
José Ángel Uribes Moreno	Alaquàs (Horta Sud)	Paterna	5/8/1942
Manuel Villa Oubiña	Bunyol (Foia de Bunyol-Xiva)	Paterna	19/12/1939

FONT: Elaboració pròpia a partir de les dades recollides al llibre *Afusellats. Mestres i republicans*.²¹

Jutjats i condemnats van ser conduïts a les presons, on van patir condicions de vida infrahumanes, sent sotmesos a repressió física i psicològica. Gonçal Castelló narra que a la presó Model el director havia fet pintar les consignes que reflectien el seu ideal de la presó: «La disciplina de un cuartel», «La seriedad de un banco» y «La caridad de un convento».²²

Quan es confirmava la sentència amb «l'assabentat» de Franco, eren conduïts al lloc d'afusellament, normalment a l'alba i en grup, encara que quan es va voler remarcar la intencionalitat exemplificadora per la rellevància dels condemnats, se'ls va executar a la tarda, com va passar amb el rector de la Universitat, Peset Alexandre, amb José Ángel i Miguel Uribes, mestre i metge respectivament, germans del diputat del PC, el també mestre José Antonio Uribes. Amb la seva mort no finalitza el procés de venjança, sinó que es dona continuïtat a la finalitat exemplaritzant i dissuasiva, en ser enterrats en fosses comunes, de manera col·lectiva perquè no hi hagi possibilitat d'identificació.²³ S'intenta silenciar la memòria dels vençuts en invisibilitzar els seus cossos i produir el consegüent oblit social. Per això s'afirma que les persones allà enterrades pateixen la condició de subterrats, fruit de la mort violenta produïda en el context de la política d'extermini de l'adversari.

Les fosses comunes són, per tant, *infraloci* o *loci de subterrio*, espais caracteritzats per la seva càrrega simbòlica d'haver «sigut testimonis del crit silenciós de les

21. FERRÚS, W., *Afusellats. Mestres... op. cit.*

22. CASTELLÓ, G., *Sumaríssim d'urgència*, València, Prometeo, 1979, p. 18.

23. FERRÁNDIZ, F., «Autopsia social de un subterrio», *Isegoría. Revista de Filosofía Moral y Política*, Madrid, CSIC, núm. 5, 2011, p. 526.

pràctiques repressives».²⁴ Són autèntics memorials de la por, que han contribuït a consolidar el règim franquista en convertir-se en muts però eloqüents testimonis de la destinació que esperava els potencials opositors al règim.

La majoria de les restes dels mestres reposen a Paterna, «el panteón de España», altres a Alacant, Alzira, Castelló, Oriola... En aquests moments s'estan duent a terme processos d'exhumació i la seva situació és representativa de la diferent casuística: uns romanen en fosses sense excavar; altres, en fosses en fase d'excavació o en fossa exhumada, però sense que se n'hagin pogut identificar les restes, mentre que diversos cossos han estat identificats i estan a l'espera de ser enterrats de nou. Aquest procés d'identificació es converteix en una rehumanització de les fosses comunes, en un intent de convertir-les en llocs de memòria, d'interpel·lació del present amb el passat traumàtic²⁵ i transformar-les en espais on es puguin elaborar críticament les memòries col·lectives, en una pedagogia de la memòria.

DESTERRATS I ATERRITS: LA DEPURACIÓ DEL MAGISTERI VALENCIÀ

Els règims totalitaris promulguen i apliquen corpus de lleis punitives amb l'objectiu de mantenir el control més gran possible sobre la població i silenciar la dissidència.²⁶ Aquesta forma de violència política cobra un significat especial en el cas del Magisteri, sotmès, com el conjunt del funcionariat estatal, a un procés de depuració. Els comportaments de totes les persones que integraven el cos del Magisteri serien examinats detingudament per les corresponents Comissions Depuradores, de les quals van funcionar quatre al País Valencià: la de Castelló, constituïda l'abril de 1939,²⁷ dues a València, la CD1 (juliol de 1939) i la CD2 (octubre de 1940),²⁸ i una a Alacant (juliol de 1939).

24. CASADO-NEIRE, D., «Los lugares en tensión: hacia la búsqueda de los paisajes de muerte del franquismo», *Sociología y tecnociencia: Revista digital de sociología del sistema tecnocientífico*, Valladolid, Universidad de Valladolid, vol. 10 (1), 2020, p. 49.

25. DOMÍNGUEZ-ACEVEDO, J. D., «Pedagogía de la memoria e historia del tiempo reciente: un diálogo entre la pedagogía, la memoria y la historia», *El Ágora USB*, 19, (1), 2019, p. 260.

26. ARÓSTEGUI, J., *Franco: La represión como sistema*, Barcelona, Flor del viento ediciones, 2012.

27. La CD d'Alacant com a presidents va tenir els directors de l'Institut Nacional d'Ensenyament Mitjà, Javier Gaztambide Sarasa, Andrés Carrillo Martín i Aureo Fernando Lahiguera Cuenca. Com a vocals Francisco Morote Chapa, catedràtic de l'INEM, vinculat a Falange, Juan Rovira Gomis, cap de la Secció Administrativa de Primer Ensenyament d'Alacant i falangista, i María Ballvé Aguiló, professora de la Normal d'Alacant; com a secretari va actuar Rafael Olmos Escobar, inspector provincial de Primer Ensenyament d'Alacant. DOMÉNECH JIMÉNEZ, I., *Las maestras de la Guerra Civil y el primer franquismo en la provincia de Alicante*, Alacant, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, 2019, p. 104.

28. La composició de la CD1 de València va ser: president: Francisco Morote Greus, director de l'Institut Luis Vives; secretària: Mariana Ruiz Vallecillo, inspectora de primer ensenyament de València, teresiana; vocals, el sacerdot Vicente Garrido Pastor, el doctor psiquiatre Francisco Marco Merenciano i

Les dades globals de què disposem mostren unes xifres certament dispars. València seria la província amb un percentatge més alt de sancionats, amb un 27,90 %, mentre que van ser rehabilitats un 72,10 %; a Alacant serien sancionats un 24,83 %, sent rehabilitats provisionalment un 67,70 %;²⁹ mentre que a la província de Castelló d'un total de 926 expedients de mestres, van ser sancionats el 19,33 % davant el 80,67 % confirmats o habilitats. Examinades les xifres, València i Alacant presenten percentatges molt semblants, al voltant del 25 %, però certament els de Castelló s'aparten significativament, ja que només va ser sancionat un 20 % dels mestres de la província. No trobem, en aquests moments, raons que expliquin aquesta diferència, encara que també cal indicar que és un percentatge molt semblant al 19,72 % proposat per la CD1 de València, mentre que la CD2 de la mateixa província va assolir un 31,96 %. En aquest cas, però, apuntem que és degut a l'estricta rigor i escrupolositat en les sancions motivats per la intolerància del president de la CD2, el «camisa vieja» Fausto Martínez Castillejo.

Es pot afirmar, per tant, amb les precaucions degudes, que al voltant del 25 % és el percentatge de mestres sancionats al País Valencià, molt semblant als del conjunt de l'Estat, que suposa al voltant del 24 %.³⁰

Pel que fa a la sanció més greu, l'expulsió, a València, suposaria un 9 %, ³¹ a Castelló l'1,72 % mentre que d'Alacant no disposem de dades suficients.³²

el pare de família Alfredo Soriano Hernández. Com a vocals representants de FET-JONS, Vicente García Llácer i Justo de Ávila Sanpascual. A la CD2 de València el president era Fausto Martínez Castillejo, director de la Normal de València, falangista; secretària M. del Carme Paulo Bondia, inspectora de primer ensenyament que passaria amb posterioritat a exercir el mateix càrrec a la CD de Castelló; i els vocals Modesto Giménez Bentrosa i Sáenz Caballero, director de l'Institut S. Vicente Ferrer; Pascual Torrent Fernández, pare de família, Luis Giménez Fayos, per l'Asociación Católica de Padres de Familia i els representants de FET-JONS, José de Pablo Muñoz i José María Llopis Cabanes. FERNÁNDEZ-SORIA, J. M.; AGULLÓ DÍAZ, M. C., *Maestros valencianos bajo el franquismo. La depuración del magisterio, 1939-1944*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1999, p. 145-155.

29. Les xifres de sancionats fan referència als suspesos de manera provisional o que no es van presentar.

30. AGULLÓ DÍAZ, M. C., «Amputar, segar, limpiar e purificar. A depuración do maxisterio durante o franquismo», *Sarmiento: Revista Galego-Portuguesa de Historia da Educación*, Universidades de A Coruña, Vigo y Santiago de Compostela, núm. 21, 2017, p. 9-30.

31. La majoria dels mestres afusellats no tenen expedient de depuració i van ser sancionats amb l'expulsió per l'article 171 de la Llei Moyano de 1857 relatiu a l'abandonament del lloc de treball, quan molts estaven a la presó o fins i tot ja havien estat afusellats.

32. Els diferents criteris utilitzats a l'hora de classificar i quantificar les sancions i els docents que les van patir, així com la manca de dades referides a algunes categories en concret, impossibiliten una anàlisi més detallada. Considerem important i necessari, i animem a la realització de noves investigacions que permetin un apropament més detallat als processos de depuració patits pel Magisteri del conjunt del País Valencià.

TAULA 2. *Percentatge de mestres del País Valencià sancionats, confirmats i expulsats*

	% sancionats	% confirmats	% expulsats
Castelló	19,33	80,67	1,72
València	27,98	72,1	7,96
Alacant	26,3	73,7	
Mitjana total	24,5	75,49	

La majoria de sancionats, i els de més gravetat, ho van ser per càrrecs de caràcter polític, sindical, militar o religiós, mentre que els relacionats amb l'activitat professional, el fet, per exemple, de dur a terme pràctiques de renovació pedagògica, amb prou feines apareixen citats com a causa de sanció. És clar que en les successives propostes legislatives i en les declaracions dogmàtiques, el franquisme condemna de manera repetida i insistent la ILE com a introductora d'idees dissolvents però no des d'una perspectiva didàctica; igualment, se'n constata la repulsa cap a les doctrines estrangeritzants de l'Escola Nova, però no les citen com a causa de sanció, encara que Adolfo Iniesta feia una referència expressa a Freinet quan escrivia:

¿Por qué serán tan partidarios de sus sistemas todos los maestros revolucionarios, empezando por sus difusores en Francia? Porque, como todas las tendencias de este orden, el método preconiza la formación personal del niño, con su propio trabajo independiente de todo influjo del maestro, cuya autoridad apenas existe.³³

Tot i aquesta referència explícita a Freinet, Alfred Ramos exposa que, encara que del col·lectiu de mestres freinetistes valencians³⁴ van ser sancionats un 55,7 % el que suposa un índex que dobla el general, representant a més els expulsats un 21,5 % en cap cas s'al·ludeix a la seva identificació amb el moviment Freinet, però és una dada esperada a causa del seu alt grau de compromís polític i activisme social, congruent amb la idea d'implicar-se en la renovació a l'escola i a la societat que plantejava el mestre francès.

33. INIESTA CORREDOR, A., *Garra marxista de la infància*, Burgos, Hijos de Santiago Rodríguez, 1939?, p. 56.

34. Un total de 79 mestres. RAMOS, A., *Mestres de la impremta. El moviment Freinet valencià (1931-1939)*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 2015, p. 402.

Dins de les sancions per militància o ideologia política, es penalitzen les relacionades amb els partits del Front Popular, és a dir, militància o simpatia amb IR, el PSOE, el PC... així com la participació activa a les campanyes electorals a favor de l'esquerra, especialment la que va conduir a la victòria electoral del Front Popular. Així, a la mestra de Cañada (Alacant) Elvira Ruiz Vallecillo, entre altres càrrecs, se li imputen els de ser simpatitzant amb els partits d'esquerra i en particular del d'Izquierda Republicana des del 1931, haver actuat a les eleccions de 1936 com a propagandista activa del Front Popular i haver contribuït a la destitució dels elements de dreta que formaven part de l'Ajuntament en aquella època. Les acusacions es basaven en un informe que detallava:

Desde el año 1931, se declaró una gran propagandista de la causa izquierdista, siendo una de las que constituyeron en Cañada los Partidos de Unión Republicana y [*sic*] Izquierda Republicana, celebrando reuniones con los dirigentes de estos partidos, tanto públicas como privadas. Al llegar las elecciones de febrero de 1936, no solamente votó por las izquierdas, sino que fue tanta la campaña que desarrolló que sustrajo a la coalición de derechas más de treinta votos, soliviantados estos de casa en casa.³⁵

Crida l'atenció, però, que en els moments actuals continuem sense trobar cap cas de sanció per nacionalisme, encara que diversos mestres (homes i dones) van tenir una participació destacada en partits, associacions i institucions valencianistes. Només a l'expedient d'Enric Soler i Godes s'al·ludeix a la seva relació amb «elementos separatistas», però no apareix com a càrrec. Ni les comissions de València ni la d'Alacant no endossen a cap docent.

Sí que són freqüents els càrrecs de caràcter religiós, relacionats amb el laïcisme o la manca de pràctiques catòliques. És sobretot important en el cas de les mestres, així com Francisca Martínez Curto, mestra de Moncofa des del 1935, va ser sancionada el 1940 amb l'expulsió acusada de ser esquerrana i de la FETE, però, sobretot pel seu «anticatolicismo y alarde de él, consiguiendo incumplimiento de los deberes religiosos, haber llevado su propaganda política e irreligiosa a la escuela, poniendo empeño en que se quemaran los cuadros de Historia Sagrada y pronunciando frases de burla y mal gusto con motivo de retirar del grupo escolar algunos cuadros de asunto religioso». Encara que la mestra, en el recurs que presenta el 1953 es defensa argumentant que el 1935 ja no existien quadres d'Història Sagrada a la seva escola, cosa que es pot comprovar consultant els corresponents inventaris, és sancionada amb trasllat fora de la província

35. Expedient de depuració 05. 015. 032/12306. Archivo General de la Administración (AGA).

durant cinc anys i inhabilitació per a càrrecs directius.³⁶ La sospita encara és latent.

Pel que fa a la militància sindical, cal destacar que en el cas de Castelló estava perfectament documentada, ja que tot l'arxiu de la FETE-UGT va ser confiscat pels vencedors i dipositat a l'arxiu de la guerra civil de Salamanca, on encara es troba. Per això, els depuradors comptaven amb el privilegi de poder consultar les fitxes dels afiliats —fins i tot es troben carnets en sobres que havien de ser enviats— així com les actes de les seves reunions. Cap afiliat podia rebatre el càrrec de militància i exercici de càrrecs.³⁷ Cas diferent és el de València, on un grup de mestres es van reunir a la seu de la FETE-UGT al carrer Hernán Cortés i van destruir l'arxiu al mateix temps que entraven les tropes franquistes a la capital. Els càrrecs sindicals es van fonamentar en una llista que es va reconstruir pel SEM, cosa que no en garanteix la fiabilitat, de fet, s'observen absències importants.

També resulta significatiu el fet dels càrrecs endossats per la participació activa del mestre o mestra en activitats de caràcter cultural o educatiu, encara que no relacionades directament amb l'ensenyament primari. Seria el cas del mestre de Cullera Felipe Macho García, a qui se'l sanciona perquè «le fue otorgada la dirección de una de las Escuelas creadas por el marxismo en la lucha contra el analfabetismo»,³⁸ o el del de Picassent Ricardo Albert Aguado, un dels escassos mestres del qual es reconeixerà unànimement la seva excel·lent actuació professional a l'escola, però se'l sancionarà amb l'expulsió per ser milicià de la Cultura: «Miliciano de la Cultura, interviniendo en la confección de los periódicos murales que editaba la unidad en que estaba destinado. También colaboró en un periódico titulado *Forja*».³⁹

Si a més dels càrrecs, analitzem les dades tenint en compte el variable gènere, a Alacant el 32,2% dels homes va ser sancionat, mentre que de les dones ho va ser el 19,2%; a València, davant del 34,47% dels homes, les sancionades van suposar un 22,10%; i a Castelló van ser sancionats el 25,94% dels homes i el 13,74% de les mestres.

36. Expedient de depuració 05. 030. 032/12475. AGA.

37. FERNÁNDEZ ASENJO, G., *Memoria histórica. FETE-UGT Castellón. 1931-1938. Maestros depurados, maestros silenciados*, València, FETE-UGT Ensenyament, País Valencià, 2014.

38. Expedient de depuració 05. 32/13054. AGA

39. Expedient de depuració 419/20/13043. AGA.

TAULA 3. *Percentatge de sancionats. Homes i dones per províncies*

	Homes sancionats	Dones sancionades
Castelló	25,94 %	13,74 %
València	34,47 %	22,10 %
Alacant	32,2 %	19,2 %
	31 %	18,3 %

Quantitativament, el nombre de mestres sancionats va ser superior a les tres províncies, a totes les comissions i a totes les categories al de les mestres. Les causes adduïdes per als càstigs van ser idèntiques en tots dos casos, encara que el recent accés de les dones als àmbits de la política i sindical implica un menor grau de compromís i de persones implicades. D'altra banda, el càrrec d'ostentar un grau a l'exèrcit republicà va ser exclusiu dels homes, i utilitzat amb certa freqüència per sancionar-los, en haver estat alferes, tinentes, comandants...

Però cal destacar que a les mestres es van tenir més en compte a l'hora de sancionar els càrrecs religiosos i, sobretot, els de caràcter moral, relacionats amb relacions afectives i maneres de vestir, actituds considerades inadequades en una dona.

Vegem el cas de Josefa Segovia Martín, mestra d'Alberic, sancionada després de ser acusada als informes d'ideari comunista i anticatòlica, però sobretot per la seva mala i immoral conducta, a la qual s'afegia el seu comportament a l'escola on «sin el menor respeto para los niños abordaba en la Escuela y con toda crudeza problemas escabrosos relacionados con la vida sexual, el matrimonio y la prole [...] sustentaba doctrinas anticoncepcionistas sobre la familia e inconvenientes de tener mucha prole. No consta haber celebrado matrimonio canónico». «Se pintaba en clase, su aspecto en el vestir era probocativo, [sic] lastimando la conciencia moral de los niños»; i, en definitiva, «inculcaba a las alumnas que si contraían matrimonio no debían tener hijos. Se la veía muy libre y atrevida».⁴⁰ Lliure i atrevida, certament irrecuperable per al nacionalcatolicisme.

L'arbitrarietat, la no-existència d'una correlació directa entre causes de sancions i gravetat d'aquestes, i el temps, serien dos factors utilitzats també com a factor de repressió i per mantenir atemorits els sancionats. Hi va haver mestres que

40. Suspensió de sou i feina per dos anys amb abonament del temps de suspensió provisional, trasllat fora de la província, no podent sol·licitar càrrecs vacants en cinc anys i inhabilitació per a l'exercici de càrrecs directius i de confiança en institucions culturals i d'ensenyament. Sancionada el 1943 i confirmada sanció el 1944. Expedient de depuració. Llegat 422. núm. 4. AGA.

van reclamar successivament la revisió dels seus expedients i sancions des dels anys quaranta i no van rebre resposta fins als darrers seixanta, a punt de jubilar-se. El silenci administratiu es va convertir en una autèntica tortura, ja que els reclamants no entenien per què no es responia a les peticions. La mestra Amparo Navarro Giner, separada del servei el 1941, escrivia, el setembre del 1954, a un amic de Madrid sol·licitant-li que fes el favor d'anar al Ministeri a interessar-se per l'estat de revisió del seu expedient, sol·licitat el 1953. A la seva resposta que no l'havien atès per no ser-hi el jutge responia: «Después de casi cuatro años de espera no voy a impacientarme por unos días, los que tarde en regresar el juez, de demora de las noticias de mi expediente».⁴¹ La resolució es produiria el juliol del 1963 i encara amb la condemna de trasllat dins de la província i prohibició de demanar trasllat en cinc anys.⁴² Tenia 63 anys. Vint-i-cinc anys sense exercir a l'escola pública i vint-i-dos de silenci administratiu en van ser la sanció. Com afirma García Madrid, per al franquisme, l'espera, el temps «era de nuevo, la manera de dosificar el sufrimiento y de macerar en él a los más radicales y significados. En esto *sí que se puede afirmar que el régimen no perdió la memoria*».⁴³

Es tracta, doncs, d'una depuració clarament política, on el mestre, i la mestra, són disseccionats no des d'una perspectiva pedagògica, sinó ideològica, perquè la intencionalitat no és aconseguir bons professionals, sinó mestres que siguin «meitat monjo, meitat soldat». Aquells que no compleixen aquest precepte han d'estar separats, aïllats, encara que això en signifiqui el sacrifici, la mort pedagògica, perquè, com diu el ministre d'Educació Nacional, Ibáñez Martín, sota el mandat del qual es va produir el gruix de la repressió del Magisteri, cal «amputar, segar, limpiar y purificar».

«ELS QUE ENS QUEDEM»:⁴⁴ MANIFESTACIONS DE L'EXILI INTERIOR

Hi va haver mestres que, com dèiem a l'inici, després de ser depurats, van ser bandejats i van viure aterrits, que van patir alhora el desterrament i el terror. Van patir aquest doble destí els bandejats, els allunyats de la seva terra, de casa seva, de

41. Correspondència privada d'Amparo Navarro Giner. Carta de 27 de setembre del 1954.

42. Expedient de depuració 0.5. 032/13016. AGA.

43. GARCÍA MADRID, A., *Qué fue de los maestros de Salamanca durante la guerra civil. I. La depuración*, Universidad Pontificia de Salamanca, 2021, p. 108.

44. «Los que quedamos» és el títol d'un article escrit per Eduardo Bartrina Castejón, de la tercera promoció del Pla Professional de València, destacat membre de la FUE i del PC, al qual es va sancionar amb no poder fer el quart curs de pràctiques en una escola, per la qual cosa no va obtenir el títol de Magisteri. Alhora se li va impedir matricular-se a la Facultat de Medicina, tot i que formava part d'una coneguda saga de metges. A l'escrit explica els detalls dels primers dies a València després de l'entrada de les tropes franquistes, la detenció i les condicions de vida a la presó. BARTRINA CASTEJÓN, E., «Los que nos quedamos», *Cuadernos republicanos*, núm. 28, 1996, p. 85-124.

la seva escola, de la seva comunitat de convivència quotidiana; ho van viure també aquells i aquelles mestres que van optar per romandre a Espanya gairebé sense possibilitat d'exercir la seva professió o d'exercir-la en condicions penoses que pel seu passat com a docents, per les seves idees o les seves conviccions, van patir violència física, ideològica o psíquica, i per això van haver de construir-se a dins un lloc per sobreviure i on tancar el seu esperit dissident. Són els que van patir l'exili interior, una forma penosa d'autoreclusió, en constant amenaça per la por a l'acusació arbitrària i indiscriminada. La conseqüència és la construcció d'una actitud paralitzant: el millor és conduir-se de manera que no s'aisequi la més mínima sospita que pugui activar la maquinària repressiva. La passivitat es converteix en un mètode eficaç de prevenció de la dissidència. Així, no sorprèn que el mestre o la mestra depurats simpatitzants amb les idees de la República esdevinguessin carcellers dels seus records i construïssin una presó per a la seva memòria. Bona part del magisteri valencià es va recloure en un esglaiador exili interior, integrant aquesta Espanya d'exclusos en què els vençuts van arrossegar la condició de derrotats amb l'única aspiració de passar desapercebuts. Aquesta va ser una de les conseqüències de l'exili interior, en bona part del col·lectiu del qual la repressió va aconseguir el seu objectiu: la interiorització de la derrota com a mitjà dissuasiu de la recomposició del teixit cívic republicà.

L'exili interior va revestir diverses formes. Potser la seva cara més negra va ser la presó, per a uns un lloc transitori, per a uns altres definitiu. I en tots els casos una experiència inhumana no només per la desraó del càstig o per desconèixer el perquè de la presó, sinó també pel maltractament físic i psíquic a què van ser sotmesos aquests mestres. De vegades la humiliació és continuada, cosa que provoca desconcert, desesperança i abatiment. De vegades la reclusió compartida forçosament amb persones intel·lectualment i espiritualment vulgars procura l'aflorament de reaccions que fan dubtar de la mateixa humanitat i qüestionar la pròpia autoestima. Genoveva Pons, mestra de Lliria, assegurava que se sentia molt afectada per l'ànima mediocre, la vulgaritat i l'estret criteri de les seves companyes de presó, un sentiment que confessa no superar: «En lugar de ser yo tolerante, comprender y disculpar, me encolerizo en el fondo, aunque no lo manifieste, y esto es una prueba patente de mi descenso espiritual».⁴⁵

Perquè a la presó, a força d'aprendre el silenci i de viure en solitud, el presoner pot arribar a oblidar fins la seva condició humana. I aquest silenci i aquesta vida solitària segueixen acompanyant el presoner fins i tot després de la seva excarceració, configurant així una mena d'autoexili preventiu que s'imposa el penat temerós de les seves paraules i els seus actes en una societat que percep desconfiada i

45. PONS ROTGER, G., *Tres años de antaño*, Bogotá, Tall. de Heliofoto Colombiana, 1984, p. 78.

hostil, i disposada a no saldar comptes amb el passat dels vençuts. Sens dubte, va ser aquell un temps de silenci.

Però hi va haver intents de mantenir la dignitat dins de les presons, exercint, alhora, el seu ofici de mestres. A València, a la presó de dones de Santa Clara, antic convent, les quatre mestres allà detingudes,⁴⁶ juntament amb la inspectora Àngela Sempere, s'ofereixen a ajudar la mestra titular en l'educació de les recluses, cosa que els serveix per redimir pena i per ajudar-se mútuament. Al mes d'agost de 1940, imparteixen classe a les 147 recluses que assisteixen a l'escola, tal com informen des de la presó provincial de dones de València al Sr. President del Patronat Central de Redempció de penes pel treball de Madrid:

Tengo el honor de poner en conocimiento de V.I. que hallándose en esta prisión la penada a VEINTE AÑOS Y UN DÍA, Ángela Sempere Sanjuán, Maestra Nacional, inspectora de primera enseñanza, y siendo muy útiles sus servicios en esta prisión como auxiliar de la Maestra de este establecimiento ruego a V.I. si a bien lo tiene autorice para redimir su pena por el trabajo, significándole que hay cuatro reclusas más que redimen como Maestras Auxiliares y no obstante se considera de utilidad el servicio de esta reclusa, pues actualmente asisten a clase 147 reclusas cuyos progresos son notables.⁴⁷

També els homes van redimir pena gràcies a la seva actuació com a mestres al recinte carcerari, com és el cas de Vicent Grimalt Morales, mestre de Benialí (Alacant) empresonat, condemnat a trenta anys de presó i sancionat amb expulsió del Magisteri, que entre maig i setembre del 1943 va poder «exercir com a mestre auxiliar dins de la presó».⁴⁸

Altres vegades l'autoexili preventiu és incitat per companys que jutgen perillosa la companyia de qui la presó ha convertit en *fitxat*. Val més no veure ningú i aïllar-se esperant no ser molestat. I així, encara que diferent, una nova presó, nous «muros de soledad» —títol d'un poema del mestre valencià Juan Lacomba— esperen qui ja ha complert la condemna.⁴⁹

46. Poden ser les mestres sancionades Amparo Navarro Giner, Àngela Sempere Sanjorge, Francisca Sanchis Ferrer i Genoveva Pons Rotger.

47. Expedient penitenciari d'Àngela Sempere Sanjuán. «Expediente penitenciario de Ángela Sempere Sanjuán, Prisiones. Fase III», 1021. Arxiu del Regne de València.

48. FERRÚS, W., *La depuració franquista contra el magisteri primari a la Marina Alta. El cas de Benissa*, Benissa, 2022, p. 20. Hi havia escoles a les presons d'Alacant, Oriola, Alcoi i Monover a les quals impartien classes els mestres empresonats. Vegeu MARTÍNEZ LEAL, J.; ORS MONTENEGRO, M., «Las cárceles de la postguerra en la provincia de Alicante. Un estudio de la represión franquista (1939-1945)», *Canelobre*, núm. 31-32, 1995, p. 32-45.

49. LACOMBA, J., «Varia de versos humanos». Plec solt publicat per la Imprenta Ortíz de València, 1961. Recollit a *El Brancalet*, revista de l'Associació Cultural El Rastell (La Llosa de Ranes), núm. 21, 2005, p. 27.

Murs de solitud que s'alcen i engrosseixen amb la marginació escolar que pateixen sovint les mestres i els mestres depurats. El seu càstig en aquest procés purgatiu els guanya l'actitud recelosa i de cap professional dels seus companys. La fredor derivada d'aquesta no relació els condueix a l'allunyament del claustre i a l'aïllament professional. Retraïment que de vegades es va veure augmentat per la fustigació professional i social. Des de l'objecció a participar en comissions acadèmiques o tribunals atesa la seva inhabilitació per a l'exercici de càrrecs directius i de confiança, fins a queixes infundades sobre la tasca docent, amenaces de ser inspeccionats en la seva tasca, negació de tot suport escolar, són situacions que fomenten el retir interior. A qui també va contribuir l'obstrucció social manifestada, per exemple, a l'hora de fer estudis, com la mestra cursillista María Dolores Ochoa, que, una vegada matriculada a Medicina, va ser expulsada de la Facultat pel mateix degà, Beltrán Bigorra.⁵⁰

O la vigilància exercida fins i tot pels mestres en pràctiques, que, en tenir el privilegi d'observar l'actuació del mestre dins l'aula, poden argumentar conductes inadequades com l'atribuïda al mestre Enrique Martínez Martínez, a qui se li va reobrir l'expedient de depuració en ser acusat de «no conocer el santo rosario y no tomárselo en serio», ja que el mestre en pràctiques havia observat que sempre el dirigia un alumne, a instàncies del mestre, qui no ho resava. La nota anònima que acompanyava l'expedient escrivia: «Probado que no conoce el Santo Rosario o si lo conoce (cosa peor) que no lo siente».⁵¹

Les condicions familiars, el temor que els éssers estimats fossin molestats o patissin represàlies, va obligar molts docents a extremar la prudència a les seves manifestacions. Per no parlar de la fustigació policial que molts mestres, les seves famílies i amics van patir. Recorda la mestra valenciana Genoveva Pons que la seva excarceració va transcórrer en constant estat d'alerta, i el mer fet d'estar fitxada, la va fer objecte d'assetjament i persecució policial: «Siempre se estaba al acecho de una posible conspiración y como nosotros estábamos “fichados”, violaban la intimidad de nuestro hogar a cualquier hora, y cualquier pretexto era causa de redadas en las que nos veíamos incluidos». «En varias ocasiones —dijo en un altre lloc— mi esposo y otros queridos amigos sufrieron detenciones inexplicables que acabaron de convencernos de que nunca nos dejarían tranquilos».⁵² Amèrica va ser

50. Testimoni de Dolores Ochoa i Eduardo Bartrina entrevistats per Carmen Agulló el 1995. Vegeu FERNÁNDEZ-SORIA, J. M. i AGULLÓ DÍAZ, M. C., *Maestros valencianos*, op. cit., p. 392 i 404.

51. Va ser sancionat el 1942 amb inhabilitació per dos anys, a partir de la data d'aquesta ordre per exercir l'ensenyament, i que quan obtingui plaça en propietat queda inhabilitat per a l'exercici de càrrecs directius i de confiança en institucions culturals i d'ensenyament. Expedient de depuració. Llegat 412, núm. 9, AGA.

52. PONS ROTGER, G., *Tres años de antaño...*, op. cit., p. 132. PONS ROTGER, G., «Cenizas y rescoldo», *Nuevas raíces. Testimonio de mujeres españolas en el exilio*, Mèxic, Editorial Joaquín Mortiz, 1993, p. 355-356.

el destí següent d'aquesta mestra. També ho va ser el d'altres mestres que no van poder suportar la pressió social i política i es van veure abocats a emprendre un altre exili, aquest fora d'Espanya.

Un estat de permanent sospita i por constant de tornar a ser detingut amb què es van acostumar a convida els excarcerats. Manuel Sanchis Guarner escriu, el 1943: «Ara vaig començar a reaccionar. Ja no m'espante quan veig les bicicletes i no m'amague quan veig els guàrdies civils».⁵³

MANERES DE SUPERVIVÈNCIA I RESISTÈNCIA

Els «Muros de soledad» que descrivia Juan Lacomba es fan més gruixuts i infranquejables amb «l'exili professional», una altra de les formes més determinants de l'exili interior del Magisteri en què s'uneixen l'exili geogràfic i el psicològic. Un dels trets identificatius del mestre depurat amb sanció és la seva separació, temporal o definitiva, del Magisteri, o la suspensió de sou i feina, parcial o íntegrament, per la qual cosa molts d'ells devien treballar en allò que els sortia (venda ambulat, gestió administrativa, empleats de magatzem, agents comercials...). Sobreviure es va convertir en la tasca més urgent.

Altres, sense abandonar l'ensenyament es van exercir fent classes particulars a fills d'amics o del veïnat, en acadèmia privades, fins i tot en col·legis religiosos, practicant un ensenyament en què no es reconeixien. De fet, mestres que durant la República formaven part de l'avantguarda pedagògica, al seu pas per l'ensenyament privat es tornen irreconeixibles com a docents, com descriu a les seves memòries Vicente Calpe Clemente; la necessitat de sobreviure va convertir la seva tasca de mestre a l'antítesi del que va ser durant la República.⁵⁴ Exercir la professió en aquestes circumstàncies va conduir sovint al desànim pedagògic i a la reclusió interior d'allò que van creure anys abans.

A aquest aïllament interior va contribuir en gran manera el trasllat forçós de destinació professional, sanció amb què es va castigar milers de mestres, una de les manifestacions més perjudicials per al teixit social i professional del Magisteri. En aquesta mesura s'uneixen la separació del mestre del paisatge vital i el replegament al seu interior. Amb el desterrament a localitats o províncies diferents d'aquella en què exercien, no només se'ls imposava un càstig, sinó que també se n'impedia la participació social i política en desvincular-los del grup amb què es recorda llançant-los així a l'oblit. L'exiliat, encara que a pocs quilòmetres del seu

53. SANCHIS GUARNER, M., *Lletres de resistència (1939-1981)*, Catarroja, Editorial Afers, 2005, p. 42.

54. Carta de Vicente Calpe Clemente (maig de 1997). Cit. a FERNÁNDEZ-SORIA, J. M i AGULLÓ DÍAZ, M. C., *Maestros valencianos...*, op. cit., p. 392.

antic entorn vital i professional, es desvincula dels companys de militància i de professió, la memòria comuna dels quals acaba disgregant-se. Les conseqüències de l'exili professional —cercades pel repressor amb aquesta mesura disciplinària— les expressa amb claredat el mestre castellanenc Enric Soler i Godes, castigat amb trasllat forçós a Cantàbria, que acaba sentint-se *aliè* a la política, i fins i tot, després de complerta la sanció, acaba convertint-se en un solitari:

Lamentando la separación de mi tierra, pensé que tenía que superar aquel exilio; olvidé la política y, contento con mi carácter introvertido, me convertí en un solitario que iba a lo suyo [...] Fueron cinco años largos, amargos, pasados con muchas nostalgias, pero al fin regreso a Valencia [...]. En Benifaïó desarrollé más intensamente mi vida literaria. No olvidé mi condición de sancionado e hice también una vida solitaria.⁵⁵

I totes aquestes manifestacions que contribueixen al retraïment social i professional de tants mestres esdevenien barrejades amb penúries econòmiques, silencis i pors que van empènyer bona part del magisteri valencià a realitzar un nou aprenentatge polític i pedagògic, necessari per continuar vivint.

Aquest nou aprenentatge va obligar molts mestres a presentar-se com a subjectes redimibles, reciclables; és a dir, adaptables al Nou Règim, als seus dictats i exigències, esforçant-se per no ser partícips d'una identitat ara perseguida, la republicana. Aquest aprenentatge va implicar la negació dels ideals de progrés fins fa poc compartits, va exigir el rebuig, el sentit o el simulat, d'un passat pedagògic que anys abans havien defensat. El resultat d'aquest nou aprenentatge va ser en uns casos la passivitat i en altres la col·laboració, entusiasta de vegades, de mala gana altres, però sempre urgit per la supervivència i exigent d'una conversió social i pedagògica, almenys a l'espai del públic, lloc del compromís. L'escola com un dels espais públics es va cobrir de memòries silenciades. Així, Francesca Vidal ens refereix que, a la recerca de testimonis sobre com va ser l'exercici docent del mestre Antoni Porcar i Candel a la postguerra, a l'escola de les Coves de Vinromà (Castelló), on havia estat traslladat com a sanció per la Comissió depuradora, no va trobar cap record. I afegeix:

Potser Antoni Porcar, aquell home tan polifacètic i manyós, de formació i tradició familiar humanista, republicà federalista, d'esquerres i valencianista, de caràcter assossegat, bonhomí, dòcil, poc parlador, discret, tan renovador als mètodes pedagògics i que tant es feia volar, sense imposar-se, sense crear-se

55. SOLER I GODES, E., «Exilio interior, entre la escuela y los libros», a DD. AA., *Exiliados. La emigración cultural valenciana (siglos XVI-XX)*. Edició de Manuel García, València, Generalitat Valenciana. Conselleria de Cultura, 1995, vol. II, p. 315.

enemics, després del procés de depuració es va quedar buit, trist, silenciado pedagògicament i oblidat.⁵⁶

Però també hi va haver mestres que «es van doblegar per no trencar-se» com recordava el mestre Antonio Vallet Caudelí.⁵⁷ Alguns van conservar les seves pràctiques pedagògiques renovadores adaptades a les matèries i continguts que el Règim acceptava, com Carmen Valero, que a la seva escola de Bétera als anys cinquanta va realitzar un atractiu quadern —«La Santa Misa»— per facilitar l'aprenentatge significatiu de l'acte litúrgic.

Seria, però, en la docència privada on es podrien practicar amb més independència aquestes metodologies i activitats. A València van ser famosos dos centres, l'Academia Castellano i l'Academia Sempere per la qualitat dels seus ensenyaments i mestres. A la primera, en la qual la majoria de la plantilla estava formada per mestres depurats, van treballar José Bueno i Ángela Sempere Sanjorge, la neboda de la inspectora que havia compartit amb ella els primers temps de presó.⁵⁸ José Bueno va ser el número u de la primera promoció del Pla professional a la Normal de València i els seus alumnes de finals dels seixanta el recorden emocionar-se, fins a plorar quan a les classes de literatura els llegia Lorca i Miguel Hernández.

Per la seva banda, les germanes Ángela i Consuelo, mestres sancionades, juntament amb la seva tia, la inspectora Angelita Sempere, van posar en marxa a casa seva l'Academia Sempere. Comencen el seu camí sent el seu alumnat nens i nenes que tenien els seus pares i mares a la presó —els «de la closca amarga»— o que no tenien recursos. Però l'excel·lent docència impartida en uns anys caracteritzats per la deficient educació imperant a les escoles públiques va fer que aviat augmentés l'alumnat i es van traslladar a un espai més ampli, incorporant-se fills i filles de persones de professions i ideologia liberal, que aportaven més recursos. L'Academia Sempere manté els principis de l'escola republicana: mixta, integral, activa, atorgant un paper primordial a la lectura com a base de la formació d'un esperit crític. Autors que no es trobaven a les escoles «nacionals» eren objecte de lectura. Les excursions, les passejades amb intenció didàctica formaven part de la seva metodologia. Júlia, una de les alumnes, diu:

Anaven alumnes de 3 fins a 14 o 15 anys. Els alumnes estaven tot el dia i sortien molt ben preparats. Es llegia molt: «La lectura és una base molt important per adquirir cultura i fugir de la ignorància», deia Ángela. [...] L'escola era mixta, «Els xiquets i xiquetes han d'estudiar junts», deia. Creia en la coeducació

56. VIDAL I BELLÉS, F., *Antoni Porcar i Candel (1904-1947). El Mestre que va donar la paraula als infants*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 2014, p. 120.

57. Entrevista de M. Carmen Agulló Díaz a Antonio Vallet Caudelí, València, 1998.

58. CUEVAS, T., *Mujeres de la resistencia*, Madrid, RBA, 2002, p. 230-236.

i en la igualtat dels xiquets i les xiquetes. Li agradava molt la música clàssica i el ball. Els cantava una cançó i els feia ballar. També estudiar les plantes i la natura. Treia els alumnes al Vedat de Torrent i hi recol·lectaven plantes i fulles. La lectura era importantíssima. Gràcies a ella he llegit de noia còmics, llibres d'aventures i també els clàssics, Shakespeare, poetes com Lorca, Miguel Hernández, Alberti, Machado...⁵⁹

Resistència pedagògica i política. La reconstrucció dels partits polítics o la realització de fets que mostraven que havien estat vençuts, però no derrotats. Higinio Martínez, condemnat a trenta anys de presó, en llibertat condicional va tornar a ser empresonat per intentar reorganitzar el PSOE. Torturat i debilitat per la nova estada a la presó residiria a la Llosa de Ranes fins a la seva defunció, sense deixar mai de mantenir contacte amb Rodolfo Llopis, enviant i rebent documents que continuaven la relació entre els condemnats a l'exili interior i els que el patien allunyats de la nostra terra.⁶⁰ Per la seva banda, la mestra Amparo Navarro va ser multada amb 1.000 pessetes i empresonada durant trenta dies per ordre governativa en manifestar-se en contra del Referèndum sobre la Llei de Successió a la Prefectura de l'Estat de juliol del 1947.⁶¹

Més enllà de les resistències individuals, interessa recordar com es van utilitzar espais permesos pel franquisme per desenvolupar pràctiques pedagògiques que significaven una continuïtat amb les republicanes i van permetre un enllaç entre la generació dels vençuts i la dels joves de postguerra. Un d'aquests espais va ser la societat cultural Lo Rat Penat, que es mantenia a València malgrat la derrota cultural. Aquesta associació no s'havia il·legalitzat perquè no resultava sospitosa de difusió d'un nacionalisme separatista, ja que es limitava a organitzar actes de sa regionalisme que ni qüestionaven el Règim ni la unitat d'Espanya, com els Jocs Florals, concursos de llibrets de Falles... Però allà se seguien impartint classes de valencià seguint les Normes de Castelló aprovades el 1932. Entre els professors hi havia Enric Soler i Godes i Carles Salvador, mestres represaliats, així com intel·lectuals valencianistes com Josep Giner, Enric Valor... A la seva biblioteca es conservaven llibres de pedagogia innovadora de la II República, publicacions de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana, diccionaris de català, diverses revistes com *Quaderns d'estudi* i *Butlletí dels Mestres*.

59. FRANCÉS J. A. i GARCÍA, F., Entrevista a Julia Gómez Martín, *Barcellona, Pobles de la Mariola*, juny 2018, núm. 64, p. 11-13.

60. AGULLÓ DÍAZ, M. C. (coord.), *L'educació en temps de guerra*, València, Tirant Humanidades, 2018.

61. Expedient penitenciari d'Amparo Navarro Giner. Presons. Fase III, capsa 706, expedient 15, Arxiu del Regne de València i AGULLÓ DÍAZ, M.C., *Mestres valencians republicans. Les llums de la república*, València, PUV, 2020, p. 214.

Emparats per la Secció de Joventut d'aquesta associació valencianista, un grup d'estudiants de Magisteri i mestres, insatisfets amb l'adoctrinadora formació proporcionada per les Normes de Magisterio, van aprendre a llegir i escriure en valencià i a compartir les seves experiències de treball a l'escola.

Entre ells hi havia Carme Miquel, Rosa Raga, Ferran Zurriaga, Pilar Calatayud, Tere Pitxer, Adela Costa, Enric Alcorissa, Carmen Mira... els qui formarien la Secció de pedagogia de Lo Rat Penat i s'incorporarien al moviment Freinet, restablint una certa continuïtat amb les experiències renovadores republicanes.

Tot i el silenci, de la derrota, de la dura repressió del franquisme, de l'exili interior de la majoria del magisteri sancionat, no es va trencar totalment l'enllaç entre generacions, cosa que explica el sorgiment a València, ja als anys seixanta, d'experiències de renovació pedagògica que van desafiar la llarga nit de pedra franquista.

UN DESENLLAÇ INCONCLÚS

El que va portar amb si la dura repressió franquista és conegut. Els seus efectes a la societat, a l'educació i a la cultura de l'Espanya de postguerra estan sent cada vegada més i millor aclarits. Però aquest present continu adverteix del caràcter inconclús sobre la comprensió de tal desenllaç i les seves conseqüències. Desenllaç inacabat, perquè encara calen investigacions que contribueixin a explicar millor, amb noves informacions, el passat de la repressió política del magisteri valencià en particular, i espanyol en general. Desenllaç inconclús que, per això mateix, converteix en una obligació moral continuar indagant en allò que aquesta llarga «nit de pedra» va suposar per a les persones que la van patir, per a la societat que la va suportar i per a l'educació el llast del qual va portar durant dècades. La recerca de la veritat no admet ni memòries ni oblits interessats. Ni el soroll de veus que exigeixen l'oblit, ni el clam que reclama la revenja, han d'impedir el coneixement constructor del passat. Creiem que amb la recerca de la veritat necessària es restitueix la dignitat dels enterrats, dels subterrats, dels exiliats i els aterrits, i pensem que portant a la consciència allò oblidat per examinar-ho a la llum del nostre sistema de valors, la societat, acceptant aquest passat, pot continuar en la construcció d'un futur millor. Perquè la facultat de recordar no ha d'anul·lar la possibilitat de continuar l'acció, és a dir, de projectar el futur amb l'exigència d'actuar millor. A la seva pregunta de per què recordem, respon Pierre Changeux: «Para actuar "mejor", con más sabiduría y prudencia, a fin de elaborar concertadamente un proyecto de paz que no reedite los errores de un pasado trágico que atormenta nuestra memoria».⁶²

62. CHANGEUX, P., «Definición de la memoria biológica», a ACADEMIA UNIVERSAL DE LAS CULTURAS, *¿Por qué recordar? Foro Internacional Memoria e Historia 1998*, Barcelona, Granica, 2002, p. 20.

Perquè el present no quedi sotmès al passat, cal continuar les polítiques que conduïxin a la conclusió dels treballs de «reminiscència exemplar», aquesta que, en expressió de Todorov, fa alliberadora i constructiva la memòria, aquesta que «permite utilizar el pasado con vistas al presente, aprovechar las lecciones de las injusticias sufridas para luchar contra las que se producen hoy día, y separarse del yo para ir hacia el otro». ⁶³ Lliçons que no es transmetran si el passat segueix incomplet, si la realitat del que va ser no és coneguda, si els subterrats no habiten el lloc que els correspon, si la dignitat dels mestres afusellats no és restaurada, si la memòria dels bandejats i dels qui es van quedar aterrits a casa seva, la seva terra, la seva pàtria, no és recordada, si no comprenem les raons que van empènyer tants dels mestres i de les mestres a aprendre a salvar-se, a abandonar-se a la falda acollidora de la desmemòria, del silenci i de l'oblit. Però tampoc serviran aquelles lliçons si la reparació i el record necessaris es manegen com a armes llancívoles exigint venjança. Només mereix ser tingut en compte el passat que construeix.

63. TODOROV, T., *Los abusos de la memoria*, Barcelona, Paidós, 2000, p. 30-32.